

Отримано: 28.03.2024.

Прорецензовано: 02.04.2024.

Прийнято до друку: 07.04.2024.

e-mail: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2024-35-19-36

Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С. 19–36.

УДК: 94 (477.43)

Микола Близняк

РЕНТА МІЩАН ВОЛИНИ У XVIII СТОЛІТТІ

У статті зроблено спробу проаналізувати ренту міщан Волині упродовж XVIII ст. Власники (король, магнати, церква) мали повну владу над містом та надавали усі землі та угіддя у розпорядження громади з умовою виконання встановлених повинностей. У містах Волині досліджуваного періоду склалися три види ренти – відробіткова, натуральна та грошова у різних розмірах та співвідношеннях. Подимне відносилось до загальнодержавного податку, а представники єврейської громади сплачували відповідно поголовне.

Мешканці міст надавали перевагу чиншу перед іншими повинностями. Міщани мали обов'язок щороку платити чинш з будинків та пляців, городів, садів та полей, сіножатей, хмільників, пасік тощо. Вони відбували шарварки, толоки, подорожчину, а також низку повинностей військового характеру. Збором податків у містах Волині займалися шафарі або лонгери та губернатори. Серед натуральних данин відомо про кури, каплуни, яйця, бджільну десятину, тютюнову та грибну данину, кмін тощо. Окремі із видів данин міщани різних міст могли сплачувати грошима. Грошові плати на користь церкви були чітко окреслені.

Юридичани у переважній більшості випадків залишалися поза міською юрисдикцією. Паничина продовжувала бути невід'ємною частиною ренти у містах Волині.

Звільнення від міських податків отримували на певний період нові мешканці міст, погорільці, виконавці робіт до замку тощо. Лібертація містян складала політику власників міст. Лібертовані групи населення могли становити за приблизними підрахунками від 10 до 20 % мешканців міст. У володіннях князів Замойських зроблено спробу перевести мешканців двох міст на чинш. Упродовж XVIII ст. рента зростала, з'явилися нові її види. Ремісники міст мали зобов'язання виконувати низку повинностей на користь замку відповідно до власних професій. Рента міщан Волині продовжувала залишатися одним із головних способів отримання прибутків їх власниками.

Ключові слова: рента, міщани, Волинське воєводство, чинш, християни, юдеї, лібертації.

Mykola Blyzniak

THE RENT OF THE CITIZENS OF VOLYN IN THE 18-TH CENTURY

The article attempts to analyze the rent of Volyn Burghers during the 18th century. The owners (the king, magnates, and the church) had full power over the city. They provided all lands and territories at the disposal of the community on the condition of fulfilling the established duties. In the cities of Volyn during the research period, there were three types of rent – work rent, kind rent and cash rent in different sizes and ratios. The levy belonged to the national tax, and the representatives of the Jewish community paid the corresponding general tax. City dwellers preferred to chinsh to other obligations. The townspeople were obliged to chinsh from houses and plots, gardens and fields, haymakers, hop growers, and apiaries every year. They served sharvarka, toloka, and plantain, as well as several duties of a military nature. Shafari or longers and governors were engaged in collecting taxes in the cities of Volyn. Natural tributes include chickens, capons, eggs, bee tithes, tobacco and mushroom tributes, cumin, etc. Certain types of tributes could be paid by burghers of different cities in money. Monetary payments for the benefit of the church were clearly defined. In the vast majority of cases, lawyers remained outside the city's jurisdiction. Panshchyna continued to be an integral part of the rent in the cities of Volyn.

Exemption from city taxes was granted for a certain period to new residents of cities, residents of the city, those who worked on the castle, etc. The liberation of the townspeople was the policy of the town owners. Liberated population groups could make up, according to rough estimates, from 4 to 20% of city residents. In the possessions of the Zamoyski princes, an attempt was made to transfer the residents of the two cities to chinsh.

During the 18th century, rent grew, and new types of it appeared. The artisans of the cities had the obligation to perform some duties for the benefit of the castle under their professions. The rent of Volyn burghers continued to be one of the main ways of earning profits for their owners.

Keywords: *rent, burghers, Volyn Voivodeship, chinsh, Christians, Jews, liberation.*

Мешканці міст раннього Нового часу мали низку зобов'язань у вигляді відробіткових і грошових повинностей та данин (натуральних та/або грошових) або ж ренти загалом¹. Їх виконання та внесення до замкового уряду, а також державної скарбниці складало значну за обсягом економічну складову повсякдення у приватних, королівських та духовних маєностях. Переважна більшість міст Волинського воєводства у XVIII ст. перебували у приватній власності князів, магнатів, шляхтичів, а значно менша частина – належала державі (королівщини) та церкві. Міській громаді передавалися земля, на якій стояло місто, орні землі, фільварки за містом, землі під городи, сінокоси, пасовища, пасіки, сади та ставки тощо. Тим не менше власник й надалі продовжував володіти містом, а надавав усі землі та угіддя у розпорядження громади з умовою виконання встановлених повинностей (ренти). Визначення головних аспектів ренти у містах воєводства допоможе краще зрозуміти її місце та роль у соціально-економічному розвитку воєводства та Правобережного регіону загалом.

Власне тема ренти у містах Волинського воєводства у XVIII ст. дотепер не стала предметом спеціальної уваги дослідників. Водночас окремі важливі відомості про повинності міщан для різних населених пунктів представлені у працях Станіслава Кардашевича [57], Яніни Бергеруни [53], Олексія Барановича [3-6], Миколи Крикуна [22, 23], Ришарада Орловського [59], Конрада Жеменецького [62]. Співвідношення форм феодальної ренти на Правобережній Україні у XVIII ст. досліджено у праці В. Маркіної [29-31], де більше уваги відведено південним теренам цього регіону. Комплекс головних питань щодо повинностей мешканців міст Клеванського князівства (Клевань та Білів) проаналізовано на основі залучення широкої джерельної бази у монографії А. Михальського [58]. Окремі відомості про повинності мешканців Заслава досліджуваного періоду представлені у праці Т. Вихованця [17]. Низка питань, що пов'язані із рентою у містах знайшли відображення у текстах М. Близняка [9-16]. Загалом порушена наукова проблема отримала лише часткове вирішення у вказаних публікаціях, тому потребує подальших наукових пошуків та узагальнень для міст Волинського воєводства.

Першочерговим джерелом з високим ступенем вірогідності та репрезентативності для вивчення теми повинностей у містах виступають інвентарі та люстрації міст. Разом з тим потрібно мати на увазі слушне застереження В. Маркіної у тому, що люстрації королівщин порівняно з інвентарями приватних володінь, поступаються цікавістю, адже часто не відображали історичну дійсність, щоби не показувати джерела фактичних прибутків і сплачувати меншу кварту [30, с. 88-89]. Тим не менше, у багатьох люстраційних документах міст натрапляємо на супліки (скарги) міщан та відповіді на них, які є незамінними при аналізі питань міських податків та їх реальної сплати.

У тексті статті використано наступні інвентарі та люстрації міст або їх частин: Виживи (1789 р.), Володимира (1789 р.), Дубна (1723 р., 1755 р.), Збаража (1756 р.), Ковеля (1789 р.), Корця (1723 р., 1759 р.), Кременця (1745, 1789 рр.), Лабуні (1788 р.), Луцька (1766 р., 1789 р.), Ляхівців (1785 р., 1789 р.), Милянєвичів (1789 р.), Острога та Межирича (1708 р., 1714 р. (сумаріуш), 1724 р., 1728 р.), Острога (1767 р.), Рівного (1712 р.), Рохманова (1760 р.), Свинюх (1773 р.), Степані (1723 р.), Стовбихви (1805 р.), Шумська (1761 р.), Ямполья (1771 р., сумаріуш прибутків). Аналіз цього виду історичних документів дав можливість отримати фактичні відомості про повинності у містах та зрозуміти їх специфіку. Очевидно, що ширше залучення подібних документів і з інших міст у перспективі допоможе здійснити більшу деталізацію ренти в краї. Важливим доповненням до інвентарів стали розпорядження власників міст управителям (економам та губернаторам), супліки міщан тощо.

Низка документів про ренту міщан введена до наукового обігу ще у XIX ст., вони опубліковані В. Антоновичем у серії АЮЗР [1]. Зацікавлення міською проблематикою продовжувалося й надалі, хоч волинському регіону було відведено не так багато уваги. Устава про очиншування містечка Стремільче 1779 р. опублікована в збірці документів колективом польських істориків [56, s. 256 – 259]. Привілей на міське самоуправління м. Заслава 1727 р. з Національного архіву міста Кракова введений

¹ Автор висловлює щирі слова подяки за допомогу та консультації під час написання статті заступнику директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею Тарасу Вихованцю та кандидату історичних наук, старшому науковому співробітнику Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Андрію Фелонюку.

до наукового обігу дослідником В. Берковським [7]. Проаналізовані історичні джерела у своїй сукупності дали можливість з'ясувати основні проблемні питання ренти міщан Волині у XVIII ст.

Більшість міст Волині упродовж XV – XVII ст. отримали магдебурзькі привілеї. Важливо, що магдебурзькі грамоти жалувалися містам, за В. Антоновичем, самими ж власниками міст, а у небагатьох випадках – королем, проте на прохання власника. Зрештою, останній завжди старався включити в грамоту обмеження, які б дозволяли йому зберегти повну владу над міською общиною. Власники скеровували необхідну частку самостійності громади для заохочення торгівлі, ремісничої діяльності, що у свою чергу збільшило б його прибутки [1, с. 54]. Крім того, згідно з дослідженнями Р. Щигеля, переважна більшість таких привілеїв загальні і подібні за своїм змістом, а фундатор окреслював у ньому справи, що пов'язані із організацією життя у місті, його просторову локацію, структуру міських влад та їх виборність, повинності на користь власника, ставлення до нього міщан тощо [64, с. 18–19]. Надалі повинності фіксувалися в більшості інвентарів та люстрацій міст з апеляцією до «давнього звичаю» чи «постанов інвентарів»² [40, арк. 9]. Королівські міста, що становили власність Речі Посполитої, разом із староствами (у тому числі і в якості центрів староств) надавалися феодалам за емфітевтичним правом, тобто у спадкову оренду на 50 років з умовою, що розпорядники монарших володінь повинні були вносити до Скарбу Коронного кварту (четверту частину прибутків від староств) [30, с. 83; 28, с. 10]. Наприклад, у 1770 р. містечко Свинюхи тримав Вацлав Жевуський, з нього мав сплачувати 2863 злотих і 4 гроші кварти [65, с. 709]. Зрозуміло, що ці кошти він отримував через запровадження відповідної ренти у населеному пункті на свою користь.

У містах Волині окрема група мешканців належала до привілейованих, тому не мали обов'язків та повинностей на такому рівні, як загальна маса мешканців. Загалом до них належали переважна більшість шляхти, духовенство та військові, представники патриціату тощо. Однак, ширше розуміння цього питання потребує уточнень та доповнень на матеріалі волинських міст.

Мешканці міст, які володіли будинками сплачували у XVIII ст. загальний державний податок за назвою «подимне», а з 1775 р. – «генеральне подимне». Подимний податок був теоретично скасований постановою сейму у 1764 р., проте його збір продовжувався через брак можливостей заміни його іншими джерелами прибутків. За винятком монастирів кількох католицьких орденів, кузень, цегелень, міських броварень та деяких інших видів будівель подимне фактично мали сплачувати з будівель всіх інших верств населення у всіх населених пунктах [22, с. 411–412]. У конституції сейму 1775 р. вимагалось, аби кошти були сплачувані двома ратами на рік. Відомо, що у цей час з диму/мешкального будинку у Володимирському повіті та в західній частині Кременецького повіту сплачували по сім злотих, а з димів Луцького повіту та решти Кременецького сплачували по п'ять злотих подимного [23, с. 117]. Чому так різнилися податкові ставки, відповісти важко. Очевидно, розкладка загальнодержавного податку могла враховувати питання економічного стану та заселеності відповідних повітів. Тут необхідно врахувати ту ситуацію, що Скарбовій комісії, наприклад, було дозволено звільняти від подимного на три роки поселення, в яких більшість будинків постраждали від пожеж, а населення вимерло з різних на те причин [22, с. 413]. Досить добре уявлення про подимний податок 1775 р. з поселень, що входили до складу Острозької ординації дає публікація Конрада Жеменецького. За даними історика, становище платників подимного на теренах ординації ускладнювалося тим, що крім самого подимного його мешканці сплачували додатково ще кошти на утримання військового регіменту, який мали виставляти ординати як власники ординації. До прикладу з міста Дубна, де у 1775 р. зафіксовано 1127 димів, було сплачено 13.790 злотих і 25 грошей [62, с. 166]. У Корці (1759 р.), для порівняння, з таких дільниць, як Старе та Нове місто, Жидковка всього сплачували 232 злотих однією ратою. Крім того у цьому місті призначали плату визначеній особі, яка їхала з подимним до городу у розмірі 5 злотих [27, арк. 45].

Подимне, що сплатили християни та євреї відповідно до встановлених тарифів у місті Заславі віддавали спочатку губернаторові, а він вже відвозив отримані суми до городу – міста Кременця [17, с. 75].

Крім державних податків міщанам було визначено ренту на користь власників міст, про яку піде мова нижче. Отже, у містах Волині досліджуваного періоду склалися три види ренти – відробіткова, натуральна та грошова у різних розмірах та співвідношеннях на користь власника поселення. Загалом у XVIII ст. товарно-грошові відносини на Правобережній Україні, на думку дослідників,

² Треба мати на увазі, що окремі інвентарі не містять вербального чи іншого опису повинностей міщан.

розвивалися повільно через війни, наявність невеликих міст аграрного типу та низький розвиток сільського господарства. У такій ситуації безпосередній виробник надавав перевагу чиншу (грошова рента, яку виплачували піддані на користь пана) перед іншими повинностями, адже грошова рента давала ширші можливості йти на заробітки та займатися промислами тощо [31, с. 34]. Однак у містах ситуація складалася далеко не на користь їх мешканців, адже поширення грошової ренти обов'язково поєднувалося із відробітковою та натуральною повинностями.

Аналіз ренти міщан розпочнемо із грошової її частини, тобто *чиншу*. Власне під чиншом слід розуміти податок, який сплачували мешканці міст грошима за користування землями, угіддями та нерухомим майном тощо. Розмір цього податку у багатьох містах Волині залежав від розміру земельних наділів, віровизнання, величини самого міста та інших чинників, які будуть подані нижче. Міщани мали обов'язок щороку платити чинш з будинків та пляців, городів, садів та полів, сіножатей, хмільників, пасік тощо. Необхідні плати потрібно було вносити у чітко визначені періоди року, що були пов'язані, як правило, із християнськими святами. У волинських містах, що становили володіння княгині Анни Яблонівської (дідишна частина Острога, Берездів, Кунів/Прускунів, Красностав) у 1760-х рр. чинш сплачувало двома ратами (частинами): у день святого Яна та на свято Миколи руського [54, с. 6].

У першій половині XVIII ст. у м. Клевани християни платили за цілий пляц 2 злотих, а євреї – 3 злотих і 10 грошей. Середня величина земельного наділу у місті дорівнювала $\frac{1}{4}$ волюки [58, с. 77]. Проте переважна частина клеванців-християн мали набагато більші земельні наділи, тому їх плати збільшувалися. Таким чином власник чотирьох полів сплачував 3 злотих, а за п'ять полів відповідно – 4 злотих і 7,5 грошей, за вісім – 6 злотих [58, с. 77].

У місті Дубно, за інвентарем 1755 р., з кожного забудованого християнського пляцу сплачувало чинш у розмірі 4 злотих і 13 грошей [40, арк. 9]. Важливо, що до середини XVIII ст. (а можливо і раніше) дубенські міські пляци вже були виміряні і таку пересічну площу пляцу встановлено інвентарем. Отже, власник міського пляцу у Дубно, який мав виміряну площу, що дорівнювала 200 сажням³ мав платити по два шеляги, що дорівнювало вищевказаній сумі (4 зл. і 13 гр.) [40, арк. 9]. Місто як столиця Острозької ординації та торгівельно-економічний осередок значно розрослося і в досліджуваний період було найбільшим на Волині за чисельністю населення.

У 1767 р. у дідишній частині міста Острога міські осілі та порожні пляци також вже були виміряні, а їх розміри зафіксовані в інвентарі [54, с. 6-8]. Отже, власники більшості приватних міст тримали під контролем ситуацію із земельним фондом задля отримання належних статків.

У місті Лабуні (1788 р.) власник однієї волюки ґрунту Кирило Кузьменко мав одну пару волів, а також пару коней і сплачував загалом 4 злотих чиншику [15, с. 55].

У Ковелі та містечках, що належали до Ковельського староства у 1789 р. (Вижва та Миляновичі) загальний чинш на користь «старостинського скарбу» включав міські пляци, городи, будинки й ґрунти «відповідно до прав своїх і давніх люстрацій» [43, с. 120].

У місті Збаражі (1756 р.) чинш ранжувався залежно від місця розташування земельної ділянки та конкретного домогосподарства, професійної зайнятості тощо. Прикладом тут може слугувати єврейська громада міста. Отже, євреї, які мешкали в «будинках ринкових» сплачували по 18 злотих чиншу, в будинках вуличних – від 4 до 8, а в «затильних» ще менше – від 2 до 6 злотих [24, арк. 6 зв.–8]. При цьому із усіх власників затильних єврейських домогосподарств лише дві особи сплачували 6 злотих чиншу. Одним із них був Цаль Аптекар, що дозволяє пов'язати суму сплачуваного ним чиншу із його професійною аптекарською діяльністю [24, арк. 8].

Інвентар міста Збаража 1756 р. дає можливість розрізнити чинш «з поля» і чинш «з будинків». Зрозуміло, що земельними наділами користувалися лише християни. Усі вони сплатили разом 3516 злотих чиншу, з яких 1461 злотий «з будинків» (41,5 %), а 2055 злотих «з поля» (58,5 %) [24, арк. 8 зв.]. Отже, із усього чиншу домінувала плата за користування міськими полями.

У Корці (1759 р.) кожен міщанин та передміщани, що користувалися четвертиною ґрунту сплачували чиншик по 3 злотих і 15 грошей, з пів волюки 7 злотих, а з волюки – 14 [27, арк. 43 зв.]. Отже, чинш для мешканців міста та його передмість у даному випадку був однаковим.

До цього слід додати досить сильний ступінь залежності міщан, які користувалися земельним наділом від власників міст. У місті Старокостянтинові у першій половині XVIII ст. власники суворо

³ Сажень дорівнював близько 1 м і 78 см. [Див.: 5, с. 182]

контролювали через губернаторів залишення міщанином своєї ділянки землі, називаючи такі випадки «свавільям». Відтак, у панській інструкції вказано губернатору чітко стежити за такими мешканцями міста і всіляко запобігати залишенню міщанами земельних наділів [3, с. 36].

Попри чіткий облік оподаткованого населення міст, міщани намагалися шукати різних можливостей не сплачувати до панського скарбу. У зв'язку із цим відомий універсал/розпорядження власника міста Олики князя Кароля-Станіслава Радзивіла від 31 січня 1718 р. У документі дідич міста повідомляв «славетних бурмистрів, лавників та ціле поспільство» про необхідність сплати податків тими мешканцями міста, що мають будівлі на магістратському ґрунті [39, арк. 1]. Справа у тому, що до власника надійшла скарга («suplika») на окремих оличан, які мали у своєму розпорядженні дворики та будинки, ґрунти та фільварки на міській юрисдикції, проте жодних міських складок не вносили. Відтепер, згідно з князівською волею, названа «несправедливість та кривда» мали бути усунені, а усі такі мешканці, незважаючи на жодні протекції, відповідно до вимог та потреб міста мають платити міські податки [39, арк. 1].

Юридики. Шляхтичі як власники юридик у містах перманентно намагалися відмежувати мешканців підвладних їм територій від загальноміських податків та повинностей. В реальному житті міст це означало підвищення ренти та її перерозподіл між тими, хто чітко виконував покладені на них повинності та обов'язки. Боротьба за рівні права усіх мешканців міст, передмість та юридик тривала десятиліттями.

Власники міських юридик на Волині та їх мешканці зокрема абсолютно не вирізнялися податковою дисципліною, що чітко підтверджується на матеріалах люстрацій королівських міст. Отці василіани та францисканці у м. Кременці у другій половині 1780-х рр. усунулися від міських податків та обслуговування жовнірських постойів, а отці тринітарії з утримуваних ґрунтів жодних повинностей та сплат на користь міста не чинили. Власники кременецьких шляхетських двориків у цей же час займали аналогічну позицію, не сплачуючи податків на користь міста. Упродовж 1765 – 1789 рр. – ані «коминового» (тобто подимного), ані чиншів старостинських від шляхетських двориків, що у володінні кременецького підчашого Якуба Камінського не надходило [43, 163 v. – 164.]. Таким чином названі кременецькі юридичани користувалися усіма перевагами міського життя, однак не включалися у комплекс виконання міських повинностей та відповідних плат і в тому числі державних.

У Заславі з травня 1727 р. привілеєм на міське самоуправління зобов'язано мешканців шляхетських юридик сплачувати міські податки, зокрема давати щотижневі міські складки, адже там люди «різною торгівлею бавляться» [7, с. 149; 8, с. 61; 17, с. 75;]. Отже, можна погодитися із думкою про те, що певна частина юридичан підлягала подвійній юрисдикції – власника юридики і міській владі, платила подвійний податок і виконувала різноманітні повинності [41, с. 30].

У столичному місті воєводства Луцьку наприкінці 1780-х рр. мешканці численних юридик та шляхетських двориків вільно заробляли різними видами діяльності на прожиття, проте не сплачували податків та не відбували повинностей на користь міста. Усі вони перебували під покровительством старости. виправити ситуацію не вдавалося, попри неодноразове здійснення спроб пошуків справедливості [9, с. 60]. Таким чином, якщо у приватних містах боротьба за рівні права у справі податків та повинностей могла зрушити з місця, як це було в Олиці, то у королівських містах старостинська адміністрація всіляко протегувала мешканцям юридик.

Ті мешканці міст, що перебували на чинші отримали назву чиншовики. У Корці (1759 р.) вони були звільнені лише від 12 місячних днів панщини та 12 шарварків, за що сплачували тяглий 16 злотих, а піший 8 відповідно до «генеральної диспозиції його милості пана» [27, арк. 43 зв.]. Всі інші види ренти чиншовики змушені були виконувати на рівні із іншими мешканцями міста.

Окремі магнати як власники великих маєтностей бачили за можливе та необхідне переводити міщан на чинш. У 1765 р. представники шляхетського роду Андрій та Ян Якуб Замойські придбали Берестецький ключ (з містами Берестечко та Стремільче) з належними до нього добрами [59, s. 257]. «Чиншові реформи» А. Замойський у волинських дідичних володіннях розпочав з містечка Стремільче, а тоді провів їх і в Берестечку. Отже, уставою від 20 березня 1779 р. він звільнив мешканців Стремільчого від панщини та відробіткової ренти, яку міщани відробляли у місцевому фільварку «на вічні часи». Інші два види ренти були перераховані у грошовому еквіваленті. Фактично тут було включено такі попередні повинності, як: відробіток панщини два дні на тиждень, толоки, дні літні (зажинки, обжинки, закоски, обкоски, заорки, оборки), мотки, каплуни, кури, яйця, мочіння та обробіток конопель, круп, пшона тощо. Перерахунок усього вище окресленого до виконання

становив усього 70 злотих [56, s. 256-257]. Однак «з особливої ласки до підданих» дідич постановив брати лише плату з одноденного ґрунту у розмірі 20 злотих, з дводенного – 40, з триденного – 60 і так далі. Відповідні суми необхідно було пунктуально внести до міського скарбу двома ратами – перша в день святого Мартина, а друга на середопістя відповідно до римського календаря [56, s. 257]. При тому А. Замойський зберіг за собою бджолину десятину та очкове (і перше, і друге в грошах). В процесі змін міської ренти у Берестечку та Стремільчому дідич міста зберіг також 12 шарварків до ремонтів доріг, мостів та гребель, сторожу до двору, одну поїздку підводою до Замостя без жодних доплат з боку власника. До збережених повинностей віднесено обов'язок обивателів, що мають ґрунт привозити підводу соломи [56, s. 258]. Визначені у Берестечку та Стремільчому зміни сприяли піднесенню економічного життя у місті, хоч, зрозуміло, не всі міщани мали можливість перейти на чинш і сплачувати грошову ренту.

Отже, сума чиншу залежала від величини, якості, локації та виду земельних володінь, професійної діяльності, етнорелігійної приналежності тощо. У джерелах на означення чиншу зустрічаються різні назви. В Острозі, Берездові (лише юдеї) та Красноставі (лише юдеї), Старокостянтинові платили чинш, який мав назву «поседилька» («posedylka») – оплата з підданих [53, s. 365, 403, 404; 33, с. 23]. В місті Лабуні, як відзначено вище, його називали «чиншиком» тощо. З середини XVIII ст. прогресивні власники міст на теренах Польщі і Волині зокрема запроваджують широкі акції переходу містян від панщизняних повинностей на чинш. Половинчастість такого очиншування не дала можливості мешканцям повністю вийти за межі феодалної залежності.

Крім чиншу мешканці міст Волинського воєводства обкладалися ще й іншими грошовими податками або їх відробітковим еквівалентом. Зокрема до таких належало *спасне*. Справа у тому, що життя переважної частини мешканців міст дуже часто пов'язувалося із необхідністю мати у власному господарстві робочу та велику і малу рогату худобу – коней, волів, корів, биків, яловиць, кіз, овець тощо. Їх роль та функції були доволі різними – від виконання транспортних потреб, обробітку ґрунту до питань забезпечення пересічної міщанської родини продуктами харчування (м'ясо, набіл тощо), шкірами тощо. Таким чином містяни потребували випасу для худоби та сінокосів для заготівлі сіна, що особливо потрібне у зимовий період часу. Отже, містяни, які мали велику рогату та дрібну худобу зобов'язані були сплачувати чинш або відбувати встановлені повинності. Такий податок отримав назву *спасне*. Кременецькі міщани давали *спасне* у грошовому еквіваленті. Відомо, що у 1745 р. від кожної корови чи вола, бика чи яловиці по 15 грошей, а від теляти, вівці та кози по 6 грошей мали сплачувати щороку. Крім того цій категорії власників у місті встановлювалися шарварки з прикріпленням до двох гребель з необхідністю утримувати їх в належному стані [49, s. 24]. Потрібно мати на увазі, що юдейська громада цього міста також сплачувала *спасне* в такому ж грошовому вимірі «за старим звичаєм» [49, s. 34]. Аналогічну плату і в такому ж розмірі вносили мешканці приватновласницьких міст і в інших українських землях, як це було у Станіславі, але вона йменувалася «роговим» [35, с. 182]. Для випасу худоби у містах наймали пастухів, яким призначалася відповідна плата згідно з контрактом, а випас худоби розпочинали від провідної неділі і закінчували, коли випаде перший сніг [34, с. 97].

Траплялися випадки, коли власники міст скасовували *спасне*, аби міське поспільство мало з того користь і розвивало традиції самоуправління. Очевидно, подібні привілеї могли носити тимчасовий характер. Так, Ян Каetan Яблонівський 9 січня 1740 р. у віленському замку видав привілей, згідно з яким міщани Острога звільнялися від *спасного* та мита [57, s. 116]. Проте вже станом на 1767 р. *спасне* острожани вже сплачували «з випусту» на міських дільницях Мокроволі та Новому місті, які входили до дідичної, тобто неординатської частини Острога. Християни та юдеї, що походили з другої частини міста, ординатської, вважалися «чужими», приганяли худобу на вказані дві дільниці і випасали її тут зі спеціальними платами. Таким чином «свої/чужі» мешканці Острога платили за вола по два злотих, за корову – 1 злотий і 15 грошей, від яловиці по злотому, від лошиці по 15 грошей, а від кози – 6. Місцеві власники худоби платили за цінами, що були дещо нижчими: від корови 1 злотий, від яловиці 15 грошей, а від кози – 6. *Спасне* платили й господарі міських хуторів Острога, які мали на названих вище Мокроволі та Новому місті випаси, їх плати від кожної голови становили по 15 грошей, тобто були набагато меншими [54, s. 13].

У Дубно у середині XVIII ст. християни та юдеї сплачували податок *симпля* («sympla»), який спрямовувався на «провент міський» для різних потреб. До кола платників не входили мешканці юридик та ремісники, адже першим вже визначені повинності та плати, а другі – сплачували

відповідні внески під час торгів [40, арк. 10]. У Старокостянтинові лише єврейська громада сплачувала симплу. Її збір забезпечував місцевий кагал, а платити доводилося щотижня. У першу чергу до її сплати залучено торгівців та лихварів. Симпля вираховувалася наступним чином: від кожних 100 злотих власного капіталу сплачували 4 гроші, а від позиченого – 1. Симплу вносили також і власники горілчаних котлів – по 8 грошей від котла [3, с. 44].

За виготовлення та продаж алкогольних напоїв (пива, горілки, меду та вина) міщани сплачували державний податок за назвою «*чопове*». Як правило, його вносили «до скарбу» міщани, що становило в середньому 1/8 від вартості напою [18, с. 554]. Окремим податком, що сплачували корчмарі було *шеляжне* (вираховувалося від прибутків проданих трунків). У 1766 р. чопове та шеляжне об'єднано в одну плату, яка становила 1/10 від прибутку з пропінатії. Тоді ж запроваджено загальний податок від імпорту алкоголю, який платили усі, хто купляв його на власні потреби [63, s. 183].

Даремщицзна («*daremszczyzna*») відносилася до грошових податкових сплат («*prowent piniężny*») у Ляхівцях та Корниці з другої половини 1780-х рр. Очевидно, вона замінювала собою виконання понаднормових робіт на пана. У грошовому еквіваленті вона становила 24 гроші або 1 злотий, або 2 злотих. Сплата конкретних сум залежала від наявності робочої худоби, розміру земельних наділів, сінокосів тощо. Всього у 1789 р. у Ляхівцях було сплачено 96 злотих і 6 грошей даремщицни [36, арк. 15 зв. – 16]. Жоден із п'ятнадцяти мешканців ляховецьких міських хуторів, а також представників єврейської громади не були охоплені даремщицною [36, а рк. 11 зв. – 12, 12 зв. – 14]. У менших містах такий податок приносив менші суми власникам, адже у місті Корниці, що в Ляховецькому ключі у 1787 р. він складав загальну суму від усіх платників 64 злотих [37, арк. 39]. Очевидно, даремщицзна відносилася до нових міських грошових податків у Ляховецькому ключі, адже згідно з даними інвентаря цього ж ключа 1785 р. вказана плата від містян відсутня [38].

Холдовщицзна. Містяни-християни у місті Луцьку та на його передмістях у 1766 р., які займалися ремеслом платили податок за назвою «холдовщицзна». До них відносилися луцькі різники, ковалі, слюсарі та інші ремісники, які мали з цеху скластися та заплатити холдовщицзну до старостинської оренди [44, s. 4]. Дуже подібним до холдовщицни виступала плата за назвою «*габеля*», яку вносили в Острозі двома ратами щороку [54, s. 12].

Загалом ремісниче середовище у містах Волині упродовж XVIII ст. досить міцно заангажоване до виконання панських повинностей на замок і т.п. *Гончарі* в Острозі власним коштом в замку повинні були ремонтувати печі, давати кахлі, будувати нові печі тощо [54, s. 12].

Кушнірі та гарбарі також широко залучені в Острозі до робіт на скарб наданням хутр та шкір, а шевці мали давати по 20 штук кожного з видів своєї продукції [54, s. 12]. Теслі спільно з броварами кожної суботи працювали на користь скарбу в Острозі [54, s. 12].

Ткачі у Рівному мали обов'язок виробити по пів сотні мотків пряди кожного щороку, а у випадку створення більше пряди пан державця повинен був розрахуватися за таку працю [46, s. 48]. Абсолютно ідентична ситуація із повинностями ткачів склалася в містах Острозі та Межирічі у першій третині XVIII ст. [12, с. 22].

Різники. Ремесло різника перебувало у фокусі уваги багатьох інвентарів при описі повинностей. Рівненські різники-християни у 1712 р. сплачували *лопаткове* лоєм в кількостях визначених паном державцею, а євреї-різники давали смальцованого лою 5 каменів⁴ до замку [46, s. 48]. У Дубні (1723 р.) відомо про роботу семи різників католиків та двадцяти двох – юдеїв⁵ [52, s. 31]. Усі вони разом тримали у місті 12 яток та 2 будки для продажу м'яса. Таким чином дубенські різники мали низку повинностей. Отже, католики давали щороку по 5 каменів лою, юдеї – 12, але топленого (всього сімнадцять). Чотири камені із усіх йшли на «потреби замкові», а решта 13 могли бути внесені «до скарбу» грошима по 8 злотих за камінь [52, s. 31]. В інвентарі 1723 р. відзначено, що від євреїв брано «мало лою» з тією причини, що під час присутності князя потреба у цьому продукті зростала. Таким чином вони мали постачати лой до замку з оплатою по 8 злотих [52, s. 31]. Такий податок у досліджуваний період називали «лойове». Дубенські різники ще мали повинності під час полювання, про що відзначено у статті. Острозькі різники у цей же час платили податок плечкове [11, с. 204]. У Корці (1759 р.) різники поєднували професійну діяльність із землеробством, адже вони відповідно

⁴ Камінь – міра ваги, що дорівнювала 32 фунтам.

⁵ Упорядники документу серед різників назвали лише католиків та юдеїв, інших конфесій та релігій не вказано. Прикметно, що в іншому випадку названі різники «руські» [52, s. 34] на протилежності юдеям. Таким чином під «католиками» та «руськими» слід розуміти християн міста загалом.

до «князівського права» ще від 1747 р. платили лише за одну четвертину ґрунту щороку по 9 злотих, а також давали по одному каменю лою той, хто ріже худобу [27, арк. 43 зв.].

Винників в окремих містах залучали до різних замкових робіт і в тому числі дріб'язкового характеру. Корецькі винники мали обов'язок щосуботи почергово підмітати в замку у присутності замкових адміністраторів [27, арк. 44]. З кожної винниці в Острозі їх власники повинні були щороку вигодувати брагою вепра [12, с.23].

У важкому становищі перебували ремісники у місті Рівне, адже згідно з інформацією з інвентаря міста 1712 року усі вони окрім Шайки Кравця мали прибувати на замкові роботи, а цирюльники почергово мали приходити до замку і голити тамтешніх населеників [46, с. 48].

Різні «замкові потреби» виконувалися робочими руками з міста. У рівненському замку, до прикладу, працювали спеціально визначені прачки для прання необхідних речей, однак у місті визначено їм помічниць «підзамчанок», тобто тих жінок, які мешкали поблизу «італійського» городу [46, с. 49].

Таким чином ремісники у волинських містах змушені до виконання низки повинностей на користь замку, чим втрачали можливість розгорнути власну ремісничу справу.

Поголовне. Представники єврейської громади сплачували державний податок поголовне, що не звільняло їх від усіх інших видів податків та повинностей, які відбували християни на користь власника міста. У єврейській громаді значну роль в оподаткуванні та інших сферах життя відігравало самоврядування. Для прийняття певних рішень та для розкладки податків депутати від кагалів щорічно з'їжджалися у кожному воєводстві почергово на «єврейські сеймики», а прийняті там постанови вважалися обов'язковими для усіх євреїв воєводства [1, с. 90].

Збір поголового часто викликав низку труднощів, а для спрощення збору створювали різні комісії. У лютому 1700 р. скарбовий комісар Казимир Міхал Межвінський за рекомендацією підскарбія фундував у місті Горохові спеціальну генеральну комісію, яка мала займатися розподілом єврейського поголового податку на дрібніші округи волинського воєводства [61, с. 225]. У випадку неможливості зібрання усієї суми з громади певного містечка вона розподілялася між іншими громадами повіту. В роки Північної війни сплата податків євреями до державного скарбу значно утруднювалася і мала хаотичний характер через військові контрибуції, відсутність чіткого контролю в той складний час тощо. У період Німого сейму 1717 р. піднято проблему реформи поголового єврейського та вноормування ситуації єврейського самоврядування [66, с. 19]. Поголовне як податок продовжували збирати відповідно до постанов конституції Конвокаційного сейму 1764 р.

Лібертація містян («prawo libertatis»). Лібертація мешканців міст Волині від окремих видів ренти або загалом складала політику власника-дідича і часто залежала від стихійних лих, пожеж, військових постоїв тощо. У 1699 р. мешканці Острога у зв'язку із пожежею отримали лібертацію від загальних міських плат (зокрема «посидільного» й інших) та повинностей на п'ять років (до 1705 р.) [60, с. 198 – 199].

Основні вектори лібертації як політики власника міста можна проілюструвати на прикладі міста Корця наприкінці 1750-х рр. В окремих випадках звільняли від панщини під час будівництва нової оселі, що сприяло розвитку господарства містян. У Корці у 1759 р. Якіма Бондаря звільнили від панщини адже будував дім («panszczyzna z racji budowania się opuszczona») [27, арк. 40 зв.–41]. Не платив нічого також і мельник «до млинів нових» Дмитро Коломійчук [27, арк. 42 зв.–43].

Досить часто лібертацію від ренти у містах отримували погорільці. Відповідним документом від данин був звільнений Андрій Вергун у Корці, адже у 1759 р. його господарство був знищене вогняною стихією [27, 31 зв.–32]. Крім того лібертацію отримали у цьому місті ще й музиканти (Іванко Шевела та Петро Вярковський [27, арк. 33 зв.–34], Войцех Борковський та Іван Веселовський [27, арк. 32–33], Ян Борковський [27, арк. 33 зв. 34], Александр Матвіїв [27, 34 зв.–35]), а також жовніри (Корній Вареник, Корній Лашук [27, а рк. 31 зв.–32, 32 зв.–33.], Демко Крупенюк [27, арк. 33 зв.–34], Ігнат Остапович [27, 34 зв.–35]) та гайдук (Петро Гайдук [27, арк. 32 зв.–33]).

Михалка Січкаря звільнено у Корці 1759 р. за що він мав готувати січку («sieczkę rzac będzie dla koni panskę») та годувати панських коней у місті [27, арк. 33 зв.–34].

Звільнення від сплати міських податків на певний час у Заславі у першій третині XVIII ст. надавали погорільцям, новоосілим та щойно створеним сім'ям [17, с. 74]. У 1766 р. луцькі караїми не сплачували від шинків жодних плат до оренди, як це відбувалося у попередні роки, через пожежу [44, с.4]. У королівських містах старости могли надавати допомогу погорільцям задля швидшого відновлення господарства громади. У Ковелі після кількох пожеж старостинський двір «скільки міг» євреям-

погорільцям надавав дерево для будівництва, людей та підводи безкоштовно, хоч надана допомога не сприяла швидкому відродженню промислів місцевих та забезпеченню їх від убогості [43, s. 71–72].

За підрахунками А. Михальського, у місті Клевани з 1709 до 1744 рр. категорія привілейованих становила від 14,7 % до 17,1 % усіх мешканців, а в місті Білеві, що у складі Клеванського князівства, чисельність привілейованих осіб була значно меншою і коливалася від 4,1 % до 7,4 % [58, s. 71–72]. Дослідником також встановлено склад привілейованих мешканців у названих містах. Отже, у Клевани до них зараховано представників адміністрації міста, замкових ремісників, дрібну шляхту, бояр та десятників, в той час, як у Білеві це коло було дещо меншим і включало лише адміністрацію міста та десятників [58, s. 72].

У розрізі проблеми лібертацій необхідно звернути уваги на повноправних громадян міст Волині, тобто тих, хто прийняв міське громадянство. До кола таких громадян входили, як правило, представники магістратів міст, заможні ремісники, орендарі тощо. Власне повноправні міщани у Ляхівцях у 1780-х рр. не могли бути задіяні до жодної роботи на користь міста, вони звільнялися від жовнірських постойів, мали право полювати тощо [14, с. 79].

Отже, у містах з більшою чисельністю мешканців відсоток привілейованих та їх представництво було більшим та включало ширші групи населення. У місті Миляновичі два пляци належали боярам-дружинам, які були приєднані до обшарів панських, тому й не сплачували з них чиншу [43, 105 v]. Останні виконували різноманітні доручення і входили також до кола представників старостинських адміністративних служб.

Варто звернути увагу на звільнення мешканців міст на певний пільговий період від сплати ренти. У першу чергу таке звільнення отримували нові мешканці міст. Слободи підтримували притік населення до міст, проте місцева шляхта виступала із закликами проти слобід. У 1703 р. депутати сеймику Волинського воєводства виступили із закликом до шляхти Поділля, Київщини та Брацлавщини не запроваджувати такі слободи [2, с. 128–129].

Відробіткова рента передбачала низку різнопланових робіт в межах самого міста або найближчих до нього сел, що входили до володінь того ж власника. На перший план висувалися польові роботи, що тісно пов'язані із сільським господарством. У місті Клевани кожен мешканець мав скосити на полі неподалік замку 5 кіп жита та 3 копи вівса, а також ставати до зажинків та обжинків. Крім того клеванці мали садити, прополювати, збирати та обмолочувати урожай упродовж двох днів весною та влітку [58, с. 78].

Панщина у містах Волині у багатьох випадках залежала від кон'юктури закордонних ринків, тобто попиту на зернову продукцію у Європі. У цьому руслі дуже характерний випадок, що пов'язаний з рентою міщан у місті Вишнівці. Коли у середині 1750-х рр. попит на зерно зріс, а відповідно і ціни, то власник міста збільшив засіви зернових та залучив до панщини вишнівчан. Важливо, що останні таких повинностей не знали і були переведені із грошової ренти на відробіткову. Зрозуміло, що виник значний спротив міщан, але він був зломлений. Згідно з підрахунками О. Барановича, число панщинних днів у місті Вишнівці зросло з 2132 днів у 1760 р. до 9125 днів у 1786 р. [4, с. 304]. Фактично за чверть століття відробіткові дні у місті збільшилися у чотири рази. Переважну більшість сільсько-господарських робіт у старокостянтинівському фільварку виконували місцеві міщани з середини XVIII ст., які до того часу були вільними від панщини [3, с. 32, 47]. У такій ситуації власник пересічного домогосподарства у Старокостянтинові віддавав поміщику більшу частину свого робочого часу упродовж року [3, с. 47].

У Ямполі (1771 р.) літні дні панщини з тяглом необхідно було відбувати від свята святого Юрія до дня святого Михайла руського [47, s. 433]. Отже, відробіткова рента мала чітко встановлені норми з визначеними сезонними особливостями та робочою худобою.

Шарварки. Шарварками в містах Волині називали трудову повинність, яку виконували мешканці додатково до відробіткової, натуральної та грошової ренти. Як правило, це була надзвичайна робота з ремонту доріг, мостів, гатей, фільваркових будівель, фортифікаційних укріплень тощо. У виняткових випадках шарварки переростали у так звані «гвалти», коли виникала термінова потреба відремонтувати зруйновану греблю тощо. В окремих містах Волині, як виняток, під «шарварками» розуміли суму усіх видів ренти. Так, у Красноставі у 1767 р. упорядники інвентаря зафіксували, що Яцька Гончара звільнили від шарварку («Jacko Gancarz od szarwarku liber»). Проте фактично він був звільнений від панщини, подорожчини, чиншу, ленунгів та натуральної данини у вигляді курей, каплунів, яєць, мотків, грибів та хмелю [54, s. 38].

У місті Шумську такі шарварки відбувалися щомісяця (тобто 12 разів на рік) [48, s. 267]. У Заславі відповідно до привілею на міське самоуправління 1727 р. поспільство відбувало шарварки на міській греблі один раз на тиждень, коли виникне така потреба [17, с. 74]. За самим процесом мали стежити війти Старого та Нового міста Заслава, аби містяни виходили зранку та «мали старання». У тому випадку, коли замість шарварків заславців відправляли до лісу, то відроблені дні рахувалися за шарварок [7, с. 153].

У місті Острозі (1767 р.) мешканці Старого та Нового міста щомісяця мали здійснювати ремонт новоміської греблі та мосту на Мокрій Волі [54, s. 12].

Шарварки включали дещо розширений перелік об'єктів у невеликому містечку Куневі (Прускуневі) у 1767 р. Тут тяглі та піші місцеві мешканці мали щомісяця ремонтувати корчми, виниці, греблі, мости і переправи, а також при потребі виконувати необхідні роботи при Віленському ставу [54, s. 88]. Відомості про відбування шарварків фіксувалися у спеціальному таблиці, як це засвідчено інвентарем у містах Берездові та Красноставі [54, s. 40].

Толоки. Під толоками слід розуміти постійну трудову повинність у вигляді різноманітних сільськогосподарських робіт (жнива, сінокіс тощо). У своєму первісному вигляді толока мала вигляд швидше за все послуги, аніж обов'язку, існувала як форма певної взаємодопомоги та згодом еволюціонувала у повинність. При тому така повинність могла бути виконувана і поза межами рідного населеного пункту. Наприклад, мешканці міста Межиріча (1708 р.) відбували толоки в жнива, а одну із них «до озимини» працювали у фільварку с. Хорова, що входило до Острозької волості [60, s. 211]. Такий «давній звичай» з хорівською толокою для міщан Межиріча зберігався і в наступні десятиліття і зафіксований також у 1728 р. [10, с. 127]. Крім того, слід зауважити, що мешканці ординатської частини міста Острога також у цей же період мали відбутися дві толоки на хорівському фільварку «з доброї волі і власного бажання» [12, с. 22]. Мешканці міста Білева польові роботи виконували у жуківському та диківському фільварках Клеванської волості [58, s. 79].

Отже, на прикладі міст Острозького (половини Острога та Межиріча) та Клеванського (Білів) князівств можна простежити ситуацію, коли дідичі використовували трудові ресурси мешканців міст у сільській місцевості на фільваркових полях у якості толок.

Кожен господар у Корці (1723 р.) в жнива мав нажати на «обшарах панських» жита по дві копи, вівса по дві копи та відбутися дві толоки. Їх називали «особливими», адже кожна з таких толок обов'язково проходила «з хлібом, пивом та горілкою» [25, арк. 97]. Усе озиме та яре збіжжя необхідно було возити до панського фільварку по два дні кожне з його видів. Ті, хто не мав робочої худоби зобов'язаний до укладання стирти, «порядно та під наглядом замку» [25, арк. 97].

У Миляновичах толоки знайшли відображення у грошовому еквіваленті, коли 1780-х рр. до місцевого замку сплачувано 40 злотих і 12 грошей 114 «міщан або ж господарів-хлопів» [43, 105 v]. Відбування літньої толоки у Ямполі рахували по 6 грошей [47, s. 433].

В окремих містах зустрічаємо десятників, які мали функцію стежити за виконанням та рівномірним поділом праці під час толок, ремонтів мостів, підводних повинностей, стацій військ тощо [55, s. 41]. Інститут десятників мав давню традицію і своїм корінням сягав часів Київської Русі та був тісно пов'язаним у XVI – XVII ст. із вічовою організацією міського самоврядування, включав адміністративно-фіскальні та оборонні функції [21, с. 138]. Імена десятників та їх чисельність можливо подати на прикладі окремих міст Волині у XVIII ст. У місті Ляхівці у 1785 р. укладачі інвентаря зафіксували 17 десятників, які усі належали до християнської громади. У вказаний час у місті мешкало всього 1742 мешканці [14, с. 78]. Прикметно, що окремі із них належали до ремісничого середовища. Так, Федько Смілий як цехмістр музичного цеху та Семен Токалюк швець виконували функції десятників [38, арк. 8, 13]. У місті Дубно за виконанням панщизняних робіт стежили відповідні атамани. Ті дубенчани, які не працювали під час жнив і не косили траву вносили відповідну плату, а від міського писаря отримували рахунок або відповідну квитанцію. Такі документи власне й перевіряв згаданий атаман [52, s. 33].

Військові повинності. Мешканці міст Волині мали обов'язок забезпечити оборонні потреби власних поселень. Якщо до середини XVII ст. такі військові повинності носили «почесний» характер [20, с. 308], то впродовж XVIII ст. вони обтяжували міщан і ближче до кінця цього періоду втратили свій головний сенс. Їх виконання відбувалося шляхом залучення міщан до конкретних фортифікаційних робіт, купівлі зброї та пороху чи внесенням грошових міських складок. Серед повинностей мешканців Острога у 1708 р. зустрічаємо обов'язок мати рушницю, кулі та порох. У випадку невиконання

такої вимоги «замкова зверхність» могла скарати ув'язненням, адже під час тривоги чи ворожих нападів усі острожани мали виходити до брами та валів з доброю амуніцією [19, арк. 22].

Мешканці Корця у першій чверті XVIII ст. давали міські складки на порох та олово та різну міську амуніцію відповідно до щорічної пропорції. Характерно, що до таких складок включали юдейську громаду та селян, що мешкали на теренах Корецької волості [27, арк. 97]. У Клевани купували порох за гроші, що отримували від євреїв, які не хотіли відробляти «гвалтовні роботи» під час шабату, у суботу. Тому вони сплачували 15 грошей, аби не порушити власні релігійні приписи [58, s. 78]. Усі жовніри у Корці (1759 р.), що мали у своєму розпорядженні четвертину ґрунту звільнялися від чиншу і від подорожчини [27, арк. 44].

Виготовлення пороху для військових потреб у містах поклиало до життя окремі повинності їх мешканців. На відстані пів милі від міста Дубна, в лісі, у першій чверті XVIII ст. мешкали так звані «гірники», яких під час роботи міської порохівні зобов'язували привозити до цього підприємства ліщину та крушину й інші необхідні матеріали [52, s. 30].

Мешканці Острога, Берездова у 1760-х рр. сплачували *ленунг*. Отримані кошти спрямовувалися на утримання військових загонів загалом чи надвірних військ у приватних маєтностях. Щотижня цей грошовий податок з мешканців Старого та Нового Острога збирав війт, а щокварталу зібрані суми грошей він віддавав «на скарб». Отже, щотижня він збирав по 5 злотих та 9 грошей з християн [54, s. 13], а з кагалу Старого міста – 18 злотих, а Нового – 4 злотих і 6 грошей [54, s. 26]. У Корці (1759 р.) його мешканці щомісяця сплачували 35 злотих *ленунгу* [27, арк. 45].

Охорона та безпека міста реалізовувалися за рахунок мешканців. У Корці (1759 р.) єврейська громада мала долучатися до складок «на жовніра», а також давати «на варту в брамах» або виходити до таких потреб разом із християнами самостійно [27, арк. 45]. Для захисту від вогню та крадіжок у Заславі організовували нічну сторожу, послуги якої оплачувалися спільно християнами та юдеями [17, с. 74].

Оборонні та військові потреби у містах краю входили до кола ренти міщан та перебували під особливим наглядом міських урядовців.

Подорожня повинність. Подорожня чи транспортна повинність або «подорожчина» була присутня у різних варіаціях у всіх містах. Зрозуміло, що виїзд господаря за межі міста власним «тяглом» спричиняв низку незручностей та проблемних питань, адже в цей же період його власне господарство залишалося без робочих рук та худоби. З цього приводу у містян виникала низка суперечностей та скарг. Старокостянтинівський посесор у 1718 р. у розпал весни міщан «до Домбровиці вигнав з підводами за миль кількадесят», про що вони скаржилися, адже зазнали великих збитків [32, с. 103].

У Степані (1723 р.) міщани жодних підвод, згідно з уставою, з найдавніших часів («*ab antiquo*») відправляти не повинні і посланців із листами у тому числі. Виняток становили випадки, коли з'являлася значна потреба «його милості» князя для відправлення грошей чи тварин. Тут маємо два напрямки, кожен з яких пов'язаний з іншими володіннями Сангушків – до Левартова⁶ (два рази на рік) або до Дубна (чотири підводи на рік) [50, без пагінації, пункт 8]. У місті Ровно⁷ (1712 р.) подорожчина включала дві підводи з кожної волоки «до Бугу» або до міста Долина. Одна з підвод призначалася на користь «його милості пана державці», а друга – «до оренди» і могла бути заміненена на грошову повинність у розмірі 5 злотих. Крім того ровенчани мали надавати підводу під час спуску ставків окремо з міста для доставки до Тучина або до Ярослава з «рибою бочковою» [46, s. 48]. У Заславі (1727 р.) війт мав стежити, аби великої кривди окремим мешканцям не було через виїзд на великі та малі відстані. Той, хто відбував подорож на велику відстань вже мав перевагу над іншими у виконанні наступної подорожі на коротші відстані. До цього веліли містянам давати «підводи під меди» [7, с. 153–154]. Підводу «з медом» за 18 миль мали давати мешканці Старокостянтинова [3, с. 32].

З 1730-х рр. білівські міщани зобов'язані були вивозити із панських фільварків до річкового порту в Устилузі 600 осьмак збіжжя. На таких міщан не розповсюджувався обов'язок ремонтувати та утримувати у належному стані греблі [58, s. 79].

У м. Корці (1759 р.) подорожчина була чітко регламентована в контексті безпосереднього виконання, але без визначення часу, як і в усіх інших містах. Отже, кожному корецькому містянину,

⁶ Левартів – місто у Люблінському воєводстві, що у 1744 р. стараннями князя Павла Сангушка перейменовано на Любартів з наданням місту нового герба.

⁷ Ровно – тепер місто Рівне, обласний центр.

котрого висилали «в дорогу за милню»⁸ скарб декларував плату у розмірі шести грошей, а у випадку спрягання з іншим господарем розрахунок складав також 6 грошей за милню двом виконавцям [27, арк. 44]. Цікаво, що в Острозі (1767 р.) християни спільно з юдеями мали забезпечувати підводи під час військових переходів. До подорожчини у цьому місті входив також обов'язок забезпечити «панський скарб» або самими підводами на відстань від п'яти до десяти миль, або ж грошовим їх еквівалентом. Таким чином до складки на підводи юдеї давали два гроші, а християни – третій, тобтовського один. Точно така розкладка стосувалася й підвод, коли юдеї давали їх дві, а третю – християни. Усі деталі цього виду ренти та беззаперечне її виконання контролювалися паном губернатором [54, s. 12].

Своєрідним продовженням подорожчини був обов'язок возити дрова до замку. В Острозі (1767 р.) міщани привозили дрова до замку для опалення, але їх потреба збільшувалася під час візиту до міста його власниці княгині Яблоновської [54, s. 13]. Значно складніше ситуація із дровами виглядала у місті Старокостянтинові, де знайти їх в найближчих околицях і привезти до замку було великою проблемою. Виконати таку вимогу необхідно один раз на рік кожному господареві [3, с. 32].

Окремі професійні групи мешканців міст Волині могли виконувати ренту на спеціальних умовах. До них належали міські *мельники*. Власне мельники, які працювали у млинах в окремих випадках могли їх будувати власними силами, тому передавали їх у спадок, проте самі млини все ж перебували у власності феодалів [5, с. 68].

Часто власниками міських млинів виступали кілька осіб. 1 жовтня 1714 р. «учтиві» Прокіп Мельник та Ян Мельник зі своїм братом у місті Збаражі (Кременецького повіту) створили «спільку» для використання міського млина. Половина власності млина юридично належала Прокопу, а інша – двом братам. Таким чином вони утримували млин по 3 місяці, а прибутки отримував той, чий квартал. Усі поточні ремонти млинового начиння, псування кола, а також панщизняні роботи сплачувалися і виконувалися спільно [26, арк. 74].

Отже, загальним податком мельників у містах та селах була поколіщизна («*pokoleszczyzna*») у різних її варіаціях та співвідношеннях, часто зустрічаємо назву «колове».

На теренах південної Волині після кількох років слобід мельники могли отримувати 1/3 від прибутків, а решта – 2/3 йшли на користь власника маєтку. Крім того плата за помел зерна встановлювалася власником міста, а мельник був зобов'язаний брати за помел «міркою звичайною», а також зберігати чергу [5, с. 68]. У 1708 р. два острозьких мельники, Сидір та Шайка Жид, працювали на ввірених їм млинах, кожен з яких мав по три борошняних кола. Відтак, кожен мельник сплачував чинш по половині від кожних зароблених 8 злотих. Згідно «з давнім звичаєм» мельників у містах зобов'язували відгодовувати свиней (їх кількість, як правило, дорівнювали числу жорен у млині). Власне кормління свиней в Острозі на початку XVIII ст. відміняли взамін на виконання визначених робіт. Відробіткова рента острозьких мельників полягала у праці із сокирою на замкових чи фільваркових роботах, потребі брати участь у ремонті усіх двірських будинків, гребель та млинів «скільки і коли потреба скаже». Острозькі мельники завжди мали бути наготові до виконання вказаних потреб, постійно мали пильнувати щодо доброго стану жолобків, гребель та млинів загалом, за що отримували мірку з виміру збіжжя усілякого від орендарів [19, арк. 20]. У місті Дубно у першій чверті XVIII ст. місцеві мельники також вже звільнені від кормління свиней. Натомість вони отримали інші повинності. До їх обов'язків входила потреба щодень ходити на роботу з сокирами за вказівкою замку [52, s. 31]. Цікаво, що дубенських мельників залучали «до неводу взимку», а у випадку товстої криги до їх гурту додавалися люди з цехів.

Грошова складова полягала у тому, що дубенські мельники до панського скарбу стали платити щороку від одного жорна по два битих талери⁹ [52, s. 31, 34]. Крім того півтора кола млина дідич міста звільнив від поколіщизни на користь майстра Павла Теслі. Таким чином у Дубно працювало всього чотири млини з шістьма колами у кожному. Враховуючи вказані пільги, від мельників надходило грошового прибутку 86 злотих і 3 гроші [52, s. 31]. Мельники, які мешкали на передмістях відбували подібні повинності й мали виходити по двох до робіт із сокирою та по двох для пильнування млинів [40, арк. 14].

В окремих містах краю мельників звільняли повністю чи частково від повинностей та данин. Власне так відбувалося у місті Шумську, де мельники у 1760 р. Криштоф Мельник та Микита

⁸ Милья – одиниця довжини, яка могла дорівнювати від 7.1 км до 8.5 км.

⁹ Талер битий («*taler bity*») співвідносився до злотого, як 8 злотих і 6 грошей.

Мельник були лібертовані повністю, отже були заангажовані повною мірою до своїх професійних занять [16, с. 67]. У сусідньому Рохманові (1760 р.) працював один млин з трьома колами, ступою та фолюшем, а мельники платили колове від кола по вісім злотих, а також мали обов'язок «із сокирою ходити» щотижня та ремонтувати скарбові будинки [48, s. 255, 262].

Гіршим чином виглядала ситуація з роботою млина у 1780-х рр. у місті Миляновичі. Тут «млинок» з одним колом працював неперіодично, лише весною, а «часом і більше» [43, s. 105 v]. У цій ситуації мельників не зобов'язували до спеціальних повинностей, вони платили чинш, як і переважна більшість мешканців міста.

Парканники. Така група міщан мешкала як правило на околицях міст («przy brzegach miasta»). У Дубно впродовж 1720 – 1750-х рр. вони звільнені від усілякої юрисдикції міської та симплий чиншів окрім подимного, адже мали ґрунти незначні [52, s. 34]. Однак парканники займалися обкошуванням валів, скидали сніг з даху палацу взимку, охолоджували олово, робили крупи та висівали борошно «скільки потреба скаже». Крім того їх залучали до двох толок влітку до жнив, а також вони мали нажати дві копи збіжжя з кожної осілости на найближчих фільварках [40, арк. 10].

Натуральна данина становила вагому складову ренти міщан Волині. У загальних рисах про неї збереглися добрі відомості. Волинські міщани мали давати на користь пана курей. У випадку їх відсутності у господарстві в окремих містах дозволялося замінити таку данину внесенням відповідної суми грошей. У містах Клевань та Білів (Клеванська волость) можна було замість однієї курки сплатити суму 6 грошей. Названа заміна встановлювалася як можлива у випадку відсутності власника Клеванського князівства (включало Клеванську та Жуківську волості) у своїх володіннях [58, s. 77, 79]. У Шумську власники звичайного поміру ґрунту серед всього іншого давали по дві курки – одну на Різдво Христове, а другу – на Великдень [16, 73]. У Корці (1759 р.) власники халуп давали по три курки щороку або за кожну курку заплатити по 10 грошей [27, арк. 23 зв.]. У містечку Куневі (1767 р.) кури, каплуни та яйця давали «на панську кухню» відповідно до вимоги двору, а в разі відсутності потреби у них платили грошима. Курка рахувалася по 10 грошей, каплун – по 15, а яйце – по шелягу¹⁰ [54, s. 89].

Мешканці Корця (1759 р.) привозили до двору сіно, а всього вони мали привезти його 30 возів. Крім того вони мали давати «зсипки» для капітана у вигляді вівса у розмірі 30 осьмак¹¹ [27, арк. 45].

Окремі мешканці міст брали в оренду лісові масиви. Таким чином, крім усіх інших данин така група мешканців міст зобов'язана була внести пів осьмаки вівса у тому випадку, коли не мали робочої худоби, як це було визначено для клеванських міщан [58, s. 78].

Збором податків у містах Волині займалися шафарі або лонгери, які входили у структуру міського управління як допоміжні служби. Загалом до їх функцій віднесено збирання загальноміських податків. Чисельність таких міських урядників залежала від величини самого міста. В Олиці прізвище кожного з обраних збирачів, за даними В. Тхора, фіксували у міських книгах із конкретизацією того податку, збиранням якого він займався. Названі шафарі складали присягу у присутності членів магістрату на засіданні у ратуші [34, с. 96]. Попри велику важливість фінансових справ, лонгери в Олиці примудрялися не звітувати щодо використання міських прибутків упродовж 1767 – 1782 рр. [1, с. 63]. Інакше ситуація склалася у Ковелі, де старостинський уряд змушував бурмистрів та шафарів звітуватися про управління міськими фінансами перед лантвійтом та усім поспільством [1, с. 65].

Тютюнова данина. Така данина зустрічається у джерелах досить рідко, що пов'язано із незначним поширенням цієї технічної культури у містах Волині XVIII ст. Одна із ранніх згадок відноситься до теренів Острозької волості (1714 р.). Тютюнова десятина належала тут до нових видів міських плат краю, адже у 1708 р. вона ще не зустрічається. Отже, згідно з даними сумаріушу річних прибутків тієї частини Острожчини, що входила до Острозької ординації, за тютюнову десятину у 1714 р. сплачено всього 50 злотих з міських та сільських городів, де вирощували тютюн [60, s. 228]. Інформації про надання самого тютюну як продукту городництва до двору у містах наразі не знайдено, а подальші архівні пошуки сприятимуть розширенню знань про цю технічну культуру.

Бджільна десятина, очкове. Пасічне господарство у XVIII ст. мало давні традиції й досягло на Волині значного розвитку. Власне міщанське пасічництво мало сильніший розвиток від панського,

¹⁰ Шеляг – назва білонних та мідних розмінних монет у XVII – XVIII ст. типу шилінга на польських, українських та білоруських землях.

¹¹ Осьмака – міра, що дорівнювала 4 четверикам, кожен з яких приблизно важив 32 кг.

як про це відзначив О. Баранович [5, с. 89]. Пасіки ровенських пахолків, тобто міських слуг звільнялися від сплати очкового у розмірі 15 грошей [46, s. 48]. Проте у більшості міст воєводства оподаткування пасічного господарства було однаковим. У Корці (1759 р.) з пасік платили бджільну десятину ті, хто мали пасіку. Кожен господар «десятий пень» мав віддавати на скарб. Це необхідно було зробити таким чином, аби бджоли були підготовлені до зими і змогли перезимувати. У випадку наявності менше десяти пеньків слід було сплачувати по 15 грошей за кожен [27, арк. 43 зв.]. У невеликих містечках окремі мешканці давали також медову данину. У містечку Городниця (1759 р.) Стасько Корнейчук, який виконував функції з охорони лісових угідь («kozak do lasu»), давав 4 куші і 4 кварта меду в якості данини [27, 62 зв – 63]. Очевидно, його пасіка розташовувалася у межах лісу і тісно пов'язувалася із його іншими обов'язками.

Гриби. Данина у вигляді грибів визначалася у кількох містах воєводства. Очевидно, вона встановлювалася у лісистих регіонах краю. У містечку Городниця Корецького князівства у 1759 р. зафіксовано данину грибами у вінках по 100 штук [27, арк. 62 зв. – 63]. Крім грибів місцеві мешканці також давали хміль (у чвертках) та червець (в ложках) [27, арк. 62 зв. – 63].

Про обов'язок давати гриби до панського двору дізнаємося із інвентаря міста Стовбихви за 1805 р.¹² Мешканці цього поселення давали по 100 штук грибів у вінках від одного домогосподарства [51, s. 20]. У містах Берездів та Красностав у 1760-х рр. відповідно мешканці давали 2160 і 680 штук грибів [54, s. 100].

Коморники. Група міщан, що не мали власного домогосподарства у місті та наймалися у якості наймитів до свого сусіда, відносилися до міської бідноти. До цієї ж групи могли входити й молоді подружжя, які ще не створили власні домогосподарства, як це про це буде відзначено нижче. Загалом коморники, як це видно у містечку Корниці, у 1780-х рр. відробляли панщину на користь власника влітку і взимку лише «пішо», оскільки власного «тягла» (робочої худоби) вони не мали [13, с. 180]. Коморники у Рівному (1712 р.) мали лише обов'язок поливати капусту [46, s. 49], а в Корці – по три мотки з панського волокна прясти повинні [27, арк. 44]. Коморники у Кременці (1765 р.) відомі і в структурі єврейської громади, яка нараховувала 125 домогосподарств. В окремих із них загалом мешкало 34 коморники, які названі «новоженцями», «чинші та данини з яких зліквідовані» [42, s. 4].

Пахолки. Пахолками називали слуг невисокого соціального статусу, це були міські служебники, помічники. Часто пахолки допомагали міським орендарям чи служили місцевому кагалу. У Збаражі (1756 р.) мешкало 10 пахолків, що мали у своєму розпорядженні власні будинки і жоден з них не сплачував чиншу [24, арк. 2–8 зв.].

Побережники. У Ямполі побережники не сплачували жодних грошових плат і не відробляли днів літніх та шарварків. Усього їх налічувалося у місті трьох, кожен з них мав свій будинок та ґрунти для забезпечення потреб власної родини [48, арк. 211].

Загалом державці і власники міст намагалися всіляко сприяти більшому їх заселенню, адже головним джерелом прибутків все таки продовжувало залишатися населення. Певним стимулом до піднесення демографічних показників вважали зокрема величину ренти. Таким чином у 1773 р. люстратори містечка Свинюхи відзначили, що повинності тут легкі «для помноження осілости», а чинш «малий». Власне тутешні євреї з 21 будинку (7 зайжджих і 14 тильних) сплатили усього 11 злотих чиншу та влітку на ланах повинні нажати 34 копи, а різники за рік давали м'яса 6 чвертей [45, s. 40 v]¹³.

Мисливство. Під час полювань аристократів у містах встановлювали низку повинностей. Наприклад, у першій чверті XVIII ст. у Дубно у разі полювання князя-мисливця і його команди різники-юдеї зобов'язані були щороку кожен давати баранячих ніг по одній осьмаці, а католики – по пів осьмаки. Данину віддавали писарю, який усе реєстрував та видавав відповідні документи про отримання («квити») [52, s. 31]. У 1789 р. містяни Вижви скаржилися люстраторам про призначення їм обов'язкової участі в полюванні з нагінкою на диких тварин («abysmy na obławy chodzili wiele tego potrzeba»), чого у попередніх люстраціях, за їх даними, не вказано [43, s. 130 v]. Тому міське поспільство зверталось до ясновельможних княжат Яблоновських з проханням скасувати таку повинність. Зрештою, у відповіді княгиня Юзефа з Мительських Яблоновська вказала, що «облави

¹² Хронологічно створений у 1805 р. інвентар виходить за межі дослідження, однак вважаємо за доцільне використання його даних, адже система повинностей у місті склалася ще у річпосполитський період. Подібною до цієї ситуації виглядає апеляція укладачів інвентарів XVIII ст. до «давнього звичаю», тобто до кола повинностей, що окреслені були у попередніх століттях.

¹³ Чверть – міра ваги, що могла дорівнювати 8, 12 чи 24 пудам. Пуд – міра ваги, рівна 16 кг.

чи ходіння на них» не відносяться до сучасних вигадок старостинського двору, а одвічно практикувалися і в люстрації 1590 р. вказані між міськими повинностями [52, s. 132 v].

Риболовля. Мешканців корецького передмістя Жидковка окрім визначених повинностей зобов'язували взимку виходити два дні в тиждень до риболовлі, що не враховувалося до панщини [27, арк. 43 зв.]. Крім того місцевих винників (з панських та єврейських винниць) залучали до ловіння риби. Рибак з Острога (1767 р.) мав також обов'язок бути вправним до вилову бобрів, його також залучали до цієї справи і в місті Берездові, адже вказані міста перебували у власності княгині Анни Яблоновської. Названий фахівець мав обов'язок ставати до спусту різних ставів при потребі [54, s. 13]. У Берестечку та Стремільчому за ловіння риби сплачували ставщизну, розміри якої не вказано [56, s. 257]. Відомо, що острозький кагал мав щотижня сплачувати «за риби» по 3 злотих до замку або давати рибу [54, s. 26].

Садівництво. Сади у містах Волині розводили досить часто. З них також сплачували відповідним чином. У Корці ті міщани, що мали у своєму господарстві вишневий сад «кожне десяте дерево мали зібрати плоди і віддати на скарб» [27, арк. 43 зв.].

Жебраки. У містах мешкали жебраки, які не мали сталих джерел прибутку, жили на милостиню. Їх називали «люзними» або «вагабундами», що означало бродяги та жебраки, тобто люди без певного заняття й пристановища. Звісна річ, жодного стосунку до ренти ця група у місті не мала, однак міський уряд ординатської частини Острога у 1724 р. у повинностях застережливо вказував на обов'язку щомісяця повідомляти замкову адміністрацію про волоцюг, утікачів та вагабундів і особливо суворо забороняв переховувати їх у себе [11, с. 205].

Отже, мешканці міст Волинського воєводства у XVIII ст. сплачували подимне в якості державного податку до скарбу Речі Посполитої, яке з 1775 р. трансформувалося у генеральне подимне. Відповідні податкові ставки могли різнитися своїми розмірами в межах одного повіту. Представники єврейської громади сплачували державний податок поголовне, яке перебувало на контролі місцевих кагалів.

Головним обов'язком міщан слід вважати потрійну ренту (грошову, відробіткову, натуральну) на користь власників міст. Грошова рента або чинш були різними для різних міст, а платили за користування міськими пляцами, земельними та іншими угіддями. У багатьох містах пляци міщан були виміряні і відповідно до площі встановлювалася певна плата (Дубно, Острог) з апеляцією до давніх звичаїв. При сплаті чиншу враховано місце розташування земельної ділянки (ринкові будівлі, вуличні, затильні), належність до християнської чи юдейської громад, професійну зайнятість тощо. Міщани повністю залежали від власників міст. Відтак, час від часу вони шукали різних можливостей не сплачувати ренту до скарбу і такі випадки, як правило, завжди перебували у фокусі уваги поспільства та провокували суперечки. Міщани, що мешкали на юридиках виконували повинності не на користь міста, а на користь власника юридики, від чого інтереси самого міста втрачали свої потенційні фінансові та інші можливості. У королівських містах чисельність юридик була високою. Натомість в окремих розпорядженнях власників приватних міст натрапляємо на інформацію про вимогу до юридичан виконувати усі загальні міські повинності. Крім чиншу міщани сплачували спасне, симплю, чопове та шеляжне, даремщизну, габелю, ленунги тощо. Ремісники багатьох міст широко залучені до виконання робіт в замку (теслі, гончарі, гарбарі, кушнірі, винники тощо).

Лібертація містян Волині від ренти загалом або окремих її видів складала політику власників міст, часто залежала від стихійних лих, війн, пожеж, епідемій. Звільняли від ренти новоосілих та тих, хто створив нові сім'ї на певний час (від 3 до 5 років). Привілейовані мешканці міст виключалися із кола платників міських податків та данин. Лібертовані групи населення міст могли становити за приблизними підрахунками від 4 до 20 % усього населення.

Відробіткова рента передбачала виконання низки різнопланових робіт в межах самого міста та поселеннях князівства. Сюди слід віднести шарварки, гвалти, толоки, косіння тощо. Вищеокреслені моменти доповнювалися військовими повинностями, подорожчиною тощо. Мельники сплачували поколіщизну або колове. Низку повинностей мали парканники, коморники, пахолки, побережники, винники, рибалки тощо.

З другої половини XVIII ст. окремі магнати впровадили реформи у містах щодо переведення міщани на чинш (Берестечко, Стремільче), що мали певний успіх. У цій ситуації прогресивні ідеї реформування наштовхувалися на одночасне прагнення реформаторів зберегти попередні засади.

Натуральна данина в досліджуваний період продовжувала бути важливим чинним економічного повсякдення міщан краю. Міщани давали кури, каплуни, яйця, гриби, кмін, прядиво, лой, мед, тютюн тощо.

Упродовж XVIII ст. рента міщан Волині зросла, а різні категорій мешканців міст все частіше залучають до виконання панщизняних робіт, з'являються нові види ренти. Водночас в окремих містах краю з'явилися ширші можливості перейти на чинш. Рента в містах Волині залишалася одним із способів отримання прибутків їх власниками.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России (надалі – АЮЗР). Ч. V: Акты о городах (1432 – 1798) / Ред. В. Антонович. Киев, 1869. Т. I. 638 с.
2. АЮЗР. Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов, в Юго-Западной России. Т. II: Акты для истории провинциальных сеймов Юго-Западного края во второй половине XVII века. Киев, 1888. 722 с.
3. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Старокопанин в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8 (Август). С. 30 – 49.
4. Баранович А. Фольварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII в. *Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия*. Москва, 1952. С. 303 – 310.
5. Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. 182 с.
6. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в. *Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Київі*. Київ, 1926. Т. 1. С. 1 – 90.
7. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. 2011. № 4 (274). С. 146 – 154.
8. Берковський В.Г. Характерні риси економічного розвитку Заславщини у XVI – XVIII ст. *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної наукової конференції, присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія* / Упоряд. П.М. Кралюк. Ізяслав; Острого, 2011. С. 53 – 65.
9. Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2022. Вип. 33. С. 55 – 75.
10. Близняк М. Інвентар Межиріччя (Острозького) 1728 року. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. До 30-річчя пуску першого енергоблоку Хмельницької АЕС* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2017. Вип. 6. С. 117 – 127.
11. Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Вип. 27: на пошану Володимира Трофимовича. Острого, 2018. С. 187 – 206.
12. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2017. Вип. 26. С. 5 – 23.
13. Близняк М. Містечко Корниці в останній чверті XVIII ст. *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Хмельниччина в контексті історії України»*. Хмельницький, 2012. С. 177 – 181.
14. Близняк М. Містечко Ляхівці наприкінці XVIII ст. *Студії і матеріали з історії Волині 2013* / Гол. ред. В. Собчук. Кременець, 2015. С. 75 – 98.
15. Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2022. Т. 37: До 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. С. 51 – 62.
16. Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2021. Вип. 32. С. 62–74.
17. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslawa...». Епізод з історії Заславської шляхти у першій третині XVIII століття. *Ізяславщина. Від давнини до сучасності. Науково-краєзнавче видання засновано до 90-річчя Ізяславського району* / Ред. Берковський В.Г. Ізяслав, 2013. Вип. 1. С. 70 – 88.
18. Герасименко Н.О., Старченко Н.П. Чопове. *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2013. Т. 10: Т-Я. С. 554.
19. Державний історико-культурний заповідник міста Острога. Відділ фондів. № КН 23871 / III-Д 9250. Осілість міста Острога 1708 року. 56 арк.
20. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019. 582 с.
21. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
22. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
23. Крикун М. Ще про реєстри димів Правобережної України 1775 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLXXI: праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін* / Ред. тому О. Купчинський. Львів, 2018. С. 114 – 135.
24. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. НАН України. Відділ рукописів (надалі – ЛННБ ім. В. Стефаника ВР). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 1366. 51 арк.
25. ЛННБ ім. В. Стефаника ВР. Ф. 91. Радзимінські. Спр. 389 а. Інвентар Корецького князівства 1723 р. 181 арк.
26. ЛННБ ім. В. Стефаника ВР. Ф. 141. Збірка Олександра Чоловського. Оп. 1. Спр. 68. Уривок радецько-лавницької книги міста Збаража з 1688 – 1750 рр. 240 арк.
27. ЛННБ ім. В. Стефаника ВР. Ф. 91. Радзимінські. Оп. 1. Спр. 389 а. Інвентар добр Корецького князівства 1759 р. 181 арк.
28. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. Київ, 1999. 321 с.
29. Маркина В.А. Соотношение форм феодальной ренты на Правобережной Украины в XVIII в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1962 г. Минск: Изд-во Наука и техника, 1964. С. 231 – 241.

30. Маркіна В. Документи польського архіву «Скарб коронний» про соціально-економічні відносини на Правобережній Україні XVIII ст. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1958. № 4. С. 82 – 91.
31. Маркіна В. О. Про грошову та відробіткову ренту на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1959. №2. С. 33 – 49.
32. Оглоблин О.П. Нариси з історії України. Вип. VI: Україна у кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. 282 с.
33. Переговський В. Із історії міста Старокостянтинова. *Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року* / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог: Вид-во НУОА, 2009. С. 10 – 44.
34. Тхор В. І. Рецепції німецького права у міському самоврядуванні слов'янських земель на прикладі міст Волині. *Слов'янський вісник. Міжвідомчий науковий збірник заснований у 1997 р.* Рівне, 1998. Вип. 1. С. 90 – 98.
35. Тхор В.І. Деякі питання соціально-економічного розвитку правобережних і західноукраїнських міст у XVIII ст. *Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. Збірник наук. праць* / Редкол.: Г.Я. Сергієнко (гол. ред.), Ф.П. Шевченко, В.Г. Сарбей та ін. Київ: Наук. думка, 1986. С. 176 – 185.
36. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (надалі – ЦДІАК). Ф. 10 Житомирський земський суд, м. Житомир Київського воєводства. Оп. 1. Од. зб. 77. Інвентар добр Ляхівецького ключа 1789 р. Арк. 1 – 16.
37. ЦДІАК. Ф. 10 Житомирський земський суд, м. Житомир Київського воєводства. Оп. 1. Од. зб. 78. Арк. 1 – 17.
38. ЦДІАК. Ф. 10 Житомирський земський суд, м. Житомир Київського воєводства. Оп. 1. Спр. 76. Інвентар Ляхівецького ключа 1785 р. 43 арк.
39. ЦДІАК. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 284. Канцлер Великого князівства Литовського Кароль-Станіслав Радзивілл повідомляє бурмистрів, лавників і поспільство Олики про сплату податків тими мешканцями міста, що мають будівлі на магістратському ґрунті. 31 січня 1718 р. 1 арк.
40. Центральний державний історичний архів України у місті Львові. Ф. 199. Оп. 1. Спр. 4. Люстрація м. Дубно із описом міського нерухомого майна та переліком повинностей міщан. 06.12.1755 р. Арк. 9.
41. Швыдько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв. Учебн. пособие. Днепропетровск: ДГУ, 1979. 100 с.
42. Archiwum Główne Akt Dawnych (надалі – AGAD). Zespół 7. Archiwum Skarbu Koronnego (надалі – ASK). LVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich [1765 r.]. Sygnatura 19. 102 s.
43. AGAD. Zespół 7. ASK. LVI. Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich. Sygnatura 20. 192 s.
44. AGAD. Zespół 7. ASK. LVI. Inwentarze starostw [Inwentarz starostwa Łuckiego ze wsiami 1766 r.]. Sygnatura 169. 18 s.
45. AGAD. Zespół 7. ASK. LIV. Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich. Sygnatura 34. [Szwiniuchy]. 1773 r. 44 s.
46. AGAD. Zespół Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. Sygnatura 1680. Akta Koniecpolskich (1595 – 1712 r.). 112 s.
47. Archiwum Narodowe w Krakowie (надалі – ANK). Zespół 630. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygnatura 493. T. IV. 476 s.
48. ANK. Zespół 630. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygnatura 497. 490 s.
49. ANK. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygnatura 571/1. Inwentarz starostwa Krzemienieckiego 1745 r. 94 s.
50. ANK. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygnatura 451. Inwentarz miasta i klucza stepańskiego z lat 1723-1725 rr. [92 k.].
51. Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół Archiwum Brezow z Siekierzyniec. Sygnatura 320. [Inwentarz miasteczka Stobychwy]. 1805 r. 20 s.
52. Archiwum Państwowe w Lublinie. Zespół 79. Archiwum Lubomirskich z Dubna. Sygnatura 40. Inwentarz miasta Dubna. 1723 r. 88 s.
53. Bergerówna J. Księżna Pani na Kocku i Siemiatyczach: (działalność gospodarcza i społeczna Anny z Sapiehów Jabłonowskiej). Lwów, 1936. 448 s.
54. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Oddział rękopisów. Inwentarz Xięstw Ostrogskiego, Berezdowskiego, tudzież klucza Pruskuniewskiego z 24 czerwca 1767 roku. Sygnatura 5772/II. 106 s.
55. Chojińska M. Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku. *Studia Podlaskie*. Białystok, 2009, 2010. T. XVIII. S. 7 – 110.
56. Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVIII – XIX wieku / B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1963. T. II. 499 s.
57. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Biały Dunajec; Ostróg, 2013. 292 s.
58. Michalski A. Działalność gospodarcza książąt Czartoryskich w księstwie Klewańskim w latach 1701 – 1741. Słupsk, 2012. 246 s.
59. Orłowski R. Dobra beresteckie na Ukrainie w drugiej połowie XVIII w. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio H. Oeconomia* 4. 1970. S. 257 – 264.
60. Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179 – 228.
61. Rybarski R. Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939. 540 s.
62. Rzemieniecki K. Sumariusz podatków dóbr dawnej Ordynacji Ostrogskiej z 1775 roku. *Острозька давнина* / Редкол.: І. Пасічник (гол. ред.), І. Тесленко (відп. ред.). Остріг, 2016. Вип. 5. С. 159 – 175.
63. Starożytności polskie: Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecedowym zebrane. Poznań, 1842. T. 1. 800 s.
64. Szczygiel R. Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 2016. T. LXXVII (Special Issue). S. 13 – 45.

65. Świniuchy. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. Warszawa, 1890. T. XI. S. 709.
66. Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII – XVIII wiek). *Źródła / Wprowadzenie i opracowanie* A. Kaźmierczyk, P. Zarubin. Kraków, 2019. 679 s.

References:

1. Baranovich A. Upadok goroda Rechi Pospolitoj (Starokonstantinov v XVIII stoletii). *Voprosy istorii*. 1947. № 8 (Avgust). S. 30 – 49.
2. Baranovich A. Fol'varki Vishneveckogo kljucha vo vtoroj polovine XVIII v. *Akademiku B. D. Grekovu ko dnju 70-letija*. Moskva, 1952. S. 303 – 310.
3. Baranovich A.I. Magnatskoe hozjajstvo na jube Volyni v XVIII v. Moskva, 1955. 182 s.
4. Baranovych O. Narysy mahnatskoho hospodarstva na pivdni Volyni u XVIII v. *Studii z istorii Ukrainy naukovodoslidchoi katedry istorii Ukrainy v Kyivi*. Kyiv, 1926. T. 1. S. 1 – 90.
5. Berkovskiy V. H. Dzherela pravovoho statusu miskoho zhyttia Pivdenno-Skhidnoi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Staroho ta Novoho Zaslava). *Arkhivy Ukrainy*. 2011. № 4 (274). S. 146 – 154.
6. Berkovskiy V.H. Kharakterni rysy ekonomichnoho rozvytku Zaslavshchyny u XVI – XVIII st. *Peresopnytske Yevanheliie – vydatna pamiatka ukrainskoi natsionalnoi kultury: materialy Vseukrainskoi mizhdystsyplinarnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoi 450-richchiu napysannia Peresopnytskoho Yevanheliia* / Uporiad. P.M. Kraliuk. Iziaslav; Ostroh, 2011. S. 53 – 65.
7. Blyzniak M. «Ioho korolivskoi mylosti» misto Lutsk naprykintsi 1780-kh rokiv. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2022. Vyp. 33. S. 55 – 75.
8. Blyzniak M. Inventar Mezhyricha (Ostrozkoho) 1728 roku. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu. Do 30-richchia puskhu persoho enerhobloka Khmelnytskoi AES* / Za red. O. Kononiuk, T. Vykhovantsia. Netishyn, 2017. Vyp. 6. S. 117 – 127.
9. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1724 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Vyp. 27: na poshanu Volodymyra Trofymovycha. Ostroh: Vyd-vo NUOA, 2018. S. 187 – 206.
10. Blyzniak M. Inventar mista Ostroha 1728 roku. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2017. Vyp. 26. S. 5 – 23.
11. Blyzniak M. Mistechko Kornytisia v ostannii chverti XVIII st. *Materialy Vseukrainskoi naukovokraieznavchoi konferentsii «Khmelnyshchyna v konteksti istorii Ukrainy»*. Khmelnytskyi, 2012. S. 177 – 181.
12. Blyzniak M. Mistechko Liakhivtsi naprykintsi XVIII st. *Studii i materialy z istorii Volyni 2013* / Hol. red. V. Sobchuk. Kremenets, 2015. S. 75 – 98.
13. Blyzniak M. Misto Labun za inventarem 1788 roku. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*. Kamianets-Podilskyi, 2022. T. 37: Do 75-richchia vid dnia narodzhennia profesora Valerii Stepankova. S. 51 – 62.
14. Blyzniak M. Misto Shumsk u kompleksi volynskykh maietkiv kniaziv Radzyviliv druhoi polovyny XVIII st. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2021. Vyp. 32. S. 62–74.
15. Vykhovanets T. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasława...». Epizod z istorii Zaslavskoi shliakhty u pershii tretyni XVIII stolittia. *Iziaslavshchyna. Vid davnyiny do suchasnosti. Naukovokraieznavche vydannia zasnovano do 90-richchia Iziaslavskoho raionu* / Red. Berkovskiy V.H. Iziaslav, 2013. Vyp. 1. S. 70 – 88.
16. Herasymenko N.O., Starchenko N.P. Chopove. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. Kyiv, 2013. T. 10: T-Ya. S. 554.
17. Zaiats A. Miske suspilstvo Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st. Monohrafiia. Lviv: LNU im. I. Franka, 2019. 582 s.
18. Zaiats A. Urbanizatsiinyi protses na Volyni v XVI – pershii polovyny XVII stolittia. Lviv, 2003. 206 s.
19. Krykun M. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI – XVIII stolittiah. Statti i materialy. Lviv, 2012. 702 s.
20. Krykun M. Shche pro reiestry dymiv Pravoberezhnoi Ukrainy 1775 roku. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. T. CCLXXI: pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin* / Red. tomu O. Kupchynskyi. Lviv, 2018. S. 114 – 135.
21. Markina V.A. Sootnoshenie form feodal'noj renty na Pravoberezhnoj Ukrainy v XVIII v. *Ezhegodnik po agrarnoi istorii Vostochnoj Evropy*. 1962 g. Minsk: Izd-vo Nauka i tehnika, 1964. S. 231 – 241.
22. Markina V. Dokumenty polskoho arkhivu «Skarb koronnyi» pro sotsialno-ekonomichni vidnosyny na Pravoberezhnii Ukraini XVIII st. *Naukovoinformatsiinyi biuletyn Arkhivnoho upravlinnia URSSR*. 1958. № 4. S. 82 – 91.
23. Markina V. O. Pro hroshovu ta vidrobitkovu rentu na Pravoberezhnii Ukraini v druhoi polovyny XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1959. №2. S. 33 – 49.
24. Ohloblyn O.P. Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. VI: Ukraina u kintsi XVII – v pershii chverti XVIII st. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 1941. 282 s.
25. Perohovskiy V. Iz istorii mista Starokostiantynova. *Opys volodin kniazia Yanusha Ostrozkoho u Pivdenno-Skhidnii Volyni 1615 roku* / Uporiad. V. Atamanenko, I. Rybachok. Ostroh: Vyd-vo NUOA, 2009. S. 10 – 44.
26. Tkhor V. I. Retseptsiy nimetskoho prava u miskomu samovriaduvanni slovianskykh zemel na prykladi mist Volyni. *Slovianskyi visnyk. Mizhvidomchy naukovyi zbirnyk zasnovanyi u 1997 r.* Rivne, 1998. Vyp. 1. C. 90 – 98.
27. Tkhor V.I. Deiaki pytannia sotsialno-ekonomichnoho rozvytku pravoberezhnykh i zakhidnoukrainskykh mist u XVIII st. *Feodalizm: ekonomika, klasova borotba, kultura. Zbirnyk nauk. prats* / Redkol.: H.Ia. Serhiienko (hol. red.), F.P. Shevchenko, V.H. Sarbei ta in. Kyiv: Nauk. dumka, 1986. S. 176 – 185.
28. Shvyd'ko A.K. Social'no-ekonomicheskoe razvitie gorodov Ukrainy v XVI – XVIII vv. Uchebn. posobie. Dnepropetrovsk: DGU, 1979. 100 s.